

نوع مقاله: پژوهشی

مفسران برجسته حوزه علمیه قم در سده اخیر؛ آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی*

محمدهادی منصوری / استادیار گروه «معارف قرآن و حدیث» دانشگاه معارف اسلامی قم

mansouri@maaref.ac.ir

 orcid.org/0000_0003_0475_7476

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱

چکیده

از بدو تأسیس حوزه‌های علمیه، عالمان و اندیشوران مسلمان اهتمام ویژه‌ای به دانش تفسیر قرآن داشته‌اند. در سده چهاردهم هجری شمسی اقبال به مطالعات قرآنی و نگارش‌های تفسیری رشد روزافزونی پیدا کرد و علما و مفسران زیادی در این عرصه گام نهادند. این مقاله با روش «توصیفی - تحلیلی» به بررسی شخصیت تفسیری آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی به‌مثابه یکی از مفسران حوزه علمیه قم در سده چهاردهم شمسی پرداخته و نقش و فعالیت‌های ایشان در زمینه مطالعات قرآنی معاصر را بازگو کرده است. حاصل بررسی نشان می‌دهد که آیت‌الله مکارم از عالمان بزرگ و برجسته تفسیری سده اخیر است و آثار تفسیری و قرآنی ایشان، مد نظر اقتشار گوناگون جامعه بوده و تأثیر بسزایی در فعالیت‌ها و پژوهش‌های قرآنی دوره حاضر داشته است. ایشان به هر دو سبک تفسیر «ترتیبی» و «موضوعی» قرآن را تفسیر کرده است. آثار تفسیری ایشان دارای انسجام ساختاری و جهت‌گیری هدایتی و تربیتی است. از ویژگی کار تفسیری ایشان روزآمدی و اتکا بر معیارهای معتبر در تفسیر آیات علمی، احیای روش مفسران قدیم شیعه، برخورداری از سبک معقول در پردازش محتوایی آیات، و اتکا به روش تفسیر اجتهادی قرآن است.

کلیدواژه‌ها: شخصیت‌های تفسیری، مفسران برجسته سده چهاردهم، حوزه علمیه قم، ناصر مکارم شیرازی.

حوزه‌های علمیه شیعه در پرتو عنایات معصومان علیهم‌السلام و تمسک به عقلانیت معتدل، کارنامه زرینی در تربیت عالمان اسلامی در رشته‌های گوناگون، از جمله مفسران و پژوهشگران مباحث قرآنی داشته‌اند.

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی (۱۳۰۵ تاکنون) در شمار شخصیت‌هایی است که در حوزه علمیه قم تربیت یافته و تفاسیر قرآنی و آثار قرآن‌پژوهی بسیاری را به دانشوران و علاقه‌مندان به قرآن تقدیم کرده‌اند. بخش اعظم حیات علمی ایشان در تبیین و تفسیر قرآن و یا طرح مسائل کلامی و فقهی و اخلاقی و برگرفته از قرآن سپری شده است. این حجم از فعالیت‌های علمی بر مدار قرآن کریم، از ایشان شخصیتی صاحب‌نظر و معتمد و تأثیرگذار در عرصه مباحث و دانش‌های قرآنی و تفسیری ساخته است.

پژوهش حاضر درباره این شخصیت قرآنی و نقش ایشان در مطالعات قرآنی معاصر حایز اهمیت است. این مقاله با استفاده از روش «توصیفی - تحلیلی» به این موضوع پرداخته است.

پیشینه

اگرچه به اجمال به زندگی و آثار *آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی* در برخی نوشته‌ها و یا در برخی پایگاه‌های اطلاعاتی اشاره شده، اما درباره شخصیت علمی ایشان در بعد تفسیری و ویژگی کارهای قرآنی ایشان از لحاظ تأثیرگذاری بر فعالیت‌های قرآنی دوره حاضر کار خاصی صورت نگرفته است. برخی پژوهشگران در ارتباط با آثار ایشان کارهایی با هدف‌های متفاوتی انجام داده‌اند که می‌توان پایان‌نامه *نقد و بررسی مبانی و روش تفسیر نمونه* (احمد خمسلو، ۱۳۸۰) و مقاله «جایگاه تفسیر علمی و معیارهای آن در تفسیر نمونه» (خلیلی و مولوی، ۱۳۹۶) را از این جمله ذکر کرد. اما این پژوهش‌ها نوعاً بر محور *تفسیر نمونه* است و ارتباط ویژه‌ای با شخصیت قرآنی و تفسیری *آیت‌الله مکارم شیرازی* یا همه آثار تفسیری ایشان ندارد و با موضوع و هدف مقاله حاضر که بررسی شخصیت تفسیری *آیت‌الله مکارم شیرازی* و نقش و تأثیر ایشان در تحولات مربوط به مطالعات قرآن‌پژوهی و تفسیری سده اخیر حوزه علمیه قم است، تا حد زیادی تفاوت دارد.

۱. زندگی‌نامه و کارنامه علمی

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی (دام‌ظله) در سال ۱۳۰۵ در شهر شیراز، در خانواده‌ای مذهبی دیده به جهان گشود و پس از تحصیل مرحله مقدماتی و سطح در حوزه شیراز، به حوزه علمیه قم و پس از مدتی به حوزه نجف عزیمت کرد. ایشان با پیمودن مدارج عالی علمی، از جوانی به تدریس، تبلیغ و تألیف در زمینه معارف دینی پرداخت. (وبگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مکارم شیرازی، www.makarem.ir).

آیت‌الله مکارم شیرازی در زمینه نگارش آثار علمی در موضوعات گوناگون اسلامی توفیق زیادی داشته است، به گونه‌ای که هم خود مستقلاً تألیفاتی ارزشمند در زمینه علوم اسلامی دارد و هم با گروه‌هایی از دانشمندان و

پژوهشگران به تدوین و نگارش آثاری در زمینه تفسیر و موضوعات قرآنی مبادرت ورزیده و شمار این آثار تا انتهای سده اخیر، بالغ بر یکصد اثر شده است (همان).

از جمله آثار تفسیری ایشان، می‌توان به این موارد اشاره کرد: *تفسیر نمونه* (در ۲۷ جلد)، *پیام قرآن* (در ۱۲ جلد)، *اخلاق در قرآن* (در ۳ جلد)، *مثال‌های زیبای قرآنی* (در ۲ جلد)، *سوگندهای قرآن، آیات ولایت در قرآن، تفسیر سوره احزاب، والاترین بندگان، قهرمان توحید (زندگی پرماجرای نوح علیه السلام)، آموزه‌ها و عبرت‌ها* (همان).

۲. ویژگی‌های آثار قرآنی و تفسیری

به نظر می‌رسد عمدتاً شخصیت علمی هر دانشمندی در هر شاخه‌ای از دانش را می‌توان از خلال آثار علمی‌اش در آن موضوع علمی و اثرگذاری‌های او در آن زمینه شناسایی و تحلیل کرد. بدین‌روی به اقدامات مهم علمی و ویژگی‌های آثار تفسیری آیت‌الله مکارم و تأثیرات فکر او بر دیگران در جهت هدف این مقاله اشاره می‌شود:

۲-۱. تفسیر قرآن به دو سبک ترتیبی و موضوعی

آیت‌الله مکارم شیرازی، هم در تفسیر «ترتیبی» و هم در تفسیر «موضوعی» آثار قابل توجهی را به عموم دانشوران و علاقه‌مندان به دانش تفسیر قرآن تقدیم کرده است. تألیف *تفسیر نمونه* (در ۲۷ جلد) که تفسیر کل آیات قرآن بر اساس ترتیب موجود در مصحف است و *پیام قرآن* (در ۱۲ جلد) و *اخلاق در قرآن* (در ۳ جلد) که تفسیر تمام آیات مربوط به موضوعات اعتقادی و اخلاقی است، شاهدهی بر این مدعاست. علاوه بر این، ایشان تک‌نگاری‌های قرآنی متعددی هم دارد که در جای خود ارزنده و مغتنم است. البته مجموعه آثار گوناگون تفسیری ایشان اغلب با همکاری جمعی از فضلالی حوزه علمیه قم انجام شده است.

درباره مزایا و ویژگی‌های آثار تفسیری آیت‌الله مکارم شیرازی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۲-۱-۱. انسجام ساختاری

هر دو دسته از آثار تفسیری ایشان با ساختاری منسجم به رشته تحریر درآمده و در شاکله مباحث کتاب، انسجام ملموسی در ارائه هر بحث هویداست؛ مثلاً، در *تفسیر نمونه* در ابتدای هر سوره یک پیش‌آگاهی درباره سوره ارائه می‌شود و در *پیام قرآن* ابتدای هر بحث عنوان «اشاره» آمده و پس از آن آیات گروه‌بندی و تقسیم‌بندی شده‌اند. در ادامه، نکات و مباحث تفسیری بیان گردیده و پس از جمع‌بندی آنها، نکات لازم نیاز در فهم آیات تبیین و سپس استنتاج شده است.

۲-۱-۲. گرایش هدایتی و تربیتی

یکی از ویژگی‌های بارز در آثار تفسیری محل بحث، توجه به جنبه «هدایتی و تربیتی» آیات قرآن است. در نظر آیت‌الله مکارم:

قرآن انسان‌ها را اندرز می‌دهد و زنگار گناه و صفات زشت را از قلب آنها می‌شوید و نور هدایت را به دل می‌تاباند و نعمت‌های الهی را بر فرد و جامعه نازل می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۲۱۹).

از این‌رو در آیات نخستین سوره لقمان، هدف از نزول قرآن هدایت و رحمت شمرده شده و بر این اساس در مقدمه **تفسیر نمونه** آمده است:

تفسیر نمونه با استفاده از قراین تاریخی و شواهد عقلی و نقلی و احادیث متقن، به جنبه‌های هدایتی و تربیتی قرآن پرداخته است. ایشان تنها به دنبال معنا کردن واژه‌ها و توضیح لغات مشکل نیست، بلکه ضمن آوردن آن مطالب، می‌خواهد نشان دهد که از آیات چه نتیجه‌ای باید گرفت و پیام دعوت قرآن چیست. حتی در مباحث اعتقادی و قصه‌های تاریخی و احکام عملی نیز به دنبال یافتن پیام قرآن و وحی الهی است و در این زمینه علوم گوناگون، اعم از روان‌شناسی، فلسفه اخلاق، قصص و حتی علوم تجربی را نیز به خدمت می‌گیرد تا بین مطالب و خواننده انس و الفت ایجاد کند؛ زیرا قرآن «هدی للناس» (انعام: ۹۱) است. از این‌رو ورای مباحث علمی و ادبی اصل اول در **تفسیر نمونه** بر هدایت مردم به سوی سعادت دنیا و آخرت نهاده شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، مقدمه).

پذیرش چنین اصلی موجب شده است تا در توضیح برخی مطالب بر این جنبه تکیه شود. برای مثال، در بیان هدف از داستان‌سرایی و ذکر قصص انبیا و سرگذشت اقوام و امم گذشته چنین آورده است:

هدف از داستان‌های قرآن رشد و تکامل انسان‌هاست. هدف نور و روشنایی در جان‌هاست و کنترل هوس‌های سرکش و بالاخره هدف مبارزه با ظلم و ستم و انحراف است (همان، ج ۱۵، ص ۳۴۲).

همچنین در بیان داستان حضرت یوسف علیه السلام به جنبه تربیتی طرح و شکل قصه پرداخته که خداوند علاوه بر دقت در بیان، متانت و عفت را به هم آمیخته و تمام اصول اخلاق را به کار بسته است (همان، ج ۹، ص ۳۷۸).

همچنین هدف از تکرار برخی از مطالب قرآن (مانند اصول عقاید و سرگذشت انبیا) را این گونه بیان می‌کند:

این تکرار و مشابه آن به خاطر این است که قرآن یک کتاب تاریخی نیست، بلکه یک کتاب تربیت و انسان‌سازی است و در مسائل تربیتی گاه شرایط ایجاب می‌کند که یک حادثه را بارها یادآور شوند و از زوایای مختلف به آن بنگرند (همان، ج ۱۵، ص ۵۰۲).

۳-۱-۲. نگرش روزآمد به تفسیر قرآن

آیت‌الله مکارم در مقدمه جلد اول **تفسیر نمونه** در باره این کتاب نوشته است:

تفسیر و بررسی تازه‌ای درباره قرآن مجید با در نظر گرفتن نیازها، خواسته‌ها، پرسش‌ها، مکتب‌ها و مسائل روز، نشان می‌دهد که یکی از اهداف اصلی نویسندگان تفسیر تکیه بر مسائل عصری و نیازهای مردم زمانه خودشان است و هدف مشخص آنان در این راه برگرداندن میراث علمی و فرهنگی اسلام به زبان روز و پیاده کردن همه آن مفاهیم عالی از طریق زبان عصری در روح و جان و عقل نسل کنونی و همچنین استنباط نیازها و تقاضاهای ویژه این زمان از اصول کلی اسلام بوده است. لذا تلاشی آنان این است که تفسیرشان به همگان شناسایی

هرچه بیشتر از قرآن بدهد و همه بتوانند با الهام از تعلیمات زنده و عمیق آن، گامی در راه نجات مسلمین از وضع اسفبار کنونی بردارند (همان، ج ۱، مقدمه).

به همین منظور در تفسیر نمونه، صرفاً توضیح مطالبی آمده است که در خود قرآن به آنها اشاره شده است و استفاده از علوم جدید نیز در جهت ارتباط میان تعالیم قرآنی با یافته‌ها و باورهای بشر امروزی صورت گرفته است. لذا نویسندگان تفسیر نمونه شرایط روحی مخاطبان و پرسش‌ها و بالاخره نسل مخاطب و جوان خویش را در نظر گرفته‌اند و تلاش فراوانی کرده‌اند تا پیام قرآن را با زبان روز تبیین کنند و انسان گرفتار و کم‌فرصت معاصر را به دور از مباحث فنی و کلاسیک در معرض وزش نسیم معطر آیات قرآنی قرار دهند (همان، ج ۱، مقدمه).

همین امر موجب شده است در بیان مبانی اعتقادی و اخلاقی، استدلالی مناسب و امروزی ارائه نماید و از قرآن چهره‌ای کارآمد و هماهنگ با زمانه ترسیم نماید و به گواهی آمار و ارقام و حضور این تفسیر در مجامع علمی و فرهنگی و مساجد و مجالس مذهبی، ظاهراً به این توفیق دست یافته است. ولی چون هیچ تفسیری «خاتم التفاسیر» نخواهد بود، آگاهی از موفقیت‌ها و نواقص، ما را در انتخاب راهی بهتر و گام‌هایی مؤثرتر باری می‌نماید؛ زیرا در هر زمانی نیازها و شبهات و اشکالاتی پیش می‌آید که اندیشمند مسلمان را وامی‌دارد تا به دفع آنها بپردازد. البته نباید عنوان «روزآمدی» موجب افراط یا تفریط در بیان مسائل شود، به طوری که برای جلب مخاطب، به هر مطلبی تکیه گردد و حتی اختراعات و اکتشافات نیز به قرآن نسبت داده شود و **تفسیر نمونه** به‌حق جانب اعتدال را رعایت نموده است.

در اینجا لازم است یادآور شویم که ویژگی «روزآمدی» به ناچار منجر به گرایش اجتماعی در تفسیر خواهد شد که از منظر مسائل اجتماعی به انسان بنگرد و سعادت فرد را از سعادت جامعه جدا نداند. بر همین اساس، در **تفسیر نمونه** بحث از «زندگی اجتماعی انسان» و ابعاد گوناگون آن، جایگاه وسیعی دارد (ر.ک. فهرست موضوعی تفسیر نمونه، ص ۴۱۶). این مباحث علاوه بر طرح مباحث اخلاق فردی و اجتماعی، موجب شده است تا به جوامع اسلامی تحریک ببخشد و آگاهی بیشتری بدهد تا در برابر تعهدات و مسئولیت‌هایی که در برابر اسلام در این عصر و زمان خاص بر دوش دارند، گام مؤثری بردارند. بدین‌روی در **تفسیر نمونه** به مباحثی همچون حقوق بشر، حکومت و نظامات سیاسی و اجتماعی و مسائل روز برمی‌خوریم که در تفاسیر قدیم جایی برای طرح آنها نبوده است.

۴-۲. استفاده از زبان نوشتاری

زبان نوشتاری **تفسیر نمونه** و **پیام قرآن** ساده، روان و دلنشین است و می‌توان آن را یکی از ویژگی‌های درخور توجه این دو تفسیر قلمداد کرد. همان‌گونه که پیش از این درباره خصایص علمی و فکری **آیت‌الله مکارم** گفته شد، ایشان بر ساده‌نویسی تأکید می‌ورزد. چنین رویه‌ای در تمام آثار علمی ایشان به چشم می‌خورد و شاید یکی از علل جذب مخاطبان زیاد همین قلم روان و رسا در بیان مطالب تفسیری باشد. به قول مرحوم **اللهامی** از همکاران تألیف

تفسیر نمونه، «استاد مکارم طلسم سنگین بیان کردن مطالب و فخر به آن را شکستند و آنها را به زبان روز پیاپی کردند» (ر.ک. الهامی، ۱۳۷۹/۹/۲۴).

در این شیوه، الفاظ بار معنایی خاص خود را دارد و اصطلاحات علمی به راحتی در لابه لای کلمات معنی می شوند. از این رو مطالب در لفافه و به صورت رمز و اشاره گفته نمی شود و مخاطب بدون دغدغه ذهنی، به مطالعه تفسیر می پردازد و زود در فضای بحث قرار می گیرد و همگام با طرح مباحث، به آسانی به نتیجه دست می یابد. استدلال ها ساده و نزد خواننده ملموس است و حتی گاهی که احساس می شود مطالب سنگین است بلافاصله با بیانی روشن تر و به کمک مثال هایی ساده آن را تنزل می دهد؛ زیرا هدف دریافت پیام قرآن توسط خواننده است.

نویسندگان **تفسیر نمونه** با ترفیق زبان عقلی و عرفی با شیوایی خاصی به طرح مطالب پرداخته اند. البته ناگفته نماند که در برخی موارد نیز این اصل رعایت نشده و مطالب و کلمات محاوره ای که در شأن مطالب علمی نیست، تنزل یافته (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۱۷) و همچنین در برخی موارد، مطالب غیر ضروری که درخور تفسیر نیست و توضیح واضح است، آمده (همان، ج ۶، ص ۱۳۵) و در برخی مجلدات آن هم تکرار دیده می شود. برای نمونه، می توان به موضوع خلقت آسمان های هفتگانه در **تفسیر نمونه** اشاره کرد (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۶۵؛ ج ۲۰، ص ۲۲۹؛ ج ۲۴، ص ۲۶۱).

۱-۲. طرح مباحث موضوعی

در زمینه طرح و بررسی مباحث گوناگون و بیان موضوعات متنوع، **تفسیر نمونه** و **پیام قرآن و اخلاق در قرآن** از تفاسیر خوب اخیر محسوب می شوند. فراوانی این مباحث در مجلدات این تفاسیر کاملاً مشهود است و می توان آنها را «دائرة المعارف» مختصری از مباحث متنوع عقیدتی، اخلاقی و علمی و احکام درباره قرآن دانست.

برای مثال، در **پیام قرآن** ترسیم هویت انسان و بیان حالات گوناگون او و توضیح ابعاد وجودی انسان و هدف آفرینش و مراحل زندگی وی و پاسخگویی صریح به مشغولیات ذهنی بشر در این زمینه، به دنبال کمترین زمینه در متن آیات با تحلیلی ساده آمده است (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۸، ص ۲۰۱). در این تفاسیر مبانی عقیدتی اسلام به کمک استدلالات علمی و فلسفی و کلامی اثبات گردیده و به شبهات به نحوی متعادل و با زبانی ساده، پاسخ داده شده است (همان، ج ۲، ص ۲۴؛ ج ۴، ص ۱۱۶ و ۳۷۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۷۸).

همچنین مباحث موضوعی بسیار دیگری، از جمله اصول عقاید شیعه و دفاع از مبانی آن، مانند بحث شفاعت، تقیه، رجعت، امامت و ولایت و عصمت ائمه اطهار علیهم السلام و موضوع مهدویت در این تفاسیر به خوبی بررسی گردیده و به اثبات رسیده و به تهمت های مخالفان شیعه پاسخ داده شده است.

۱-۲. تفسیر معتبر از آیات علمی

از دیدگاه **آیت الله مکارم «عجاز»** یا «معجزه» ناتوان ساختن دیگری است و وقتی به کار می رود که انسان مانع کار

دیگری شود یا از چنگال کسی فرار کند یا طرف را به زانو درآورد و یا خود را در مصونیت قرار دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۸۴). ایشان با رد انحصار اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت، معتقد است: هر روز وجوه جدیدی از اعجاز قرآن آشکار می‌شود. ایشان سپس وجوه اعجاز قرآن را که تاکنون به اثبات رسیده است، چنین برمی‌شمارد: اعجاز از نظر فصاحت و بلاغت، اعجاز تشریحی، اعجاز در بیان معارف و مسائل عقیدتی، وضع قوانین، مسائل ناشناخته علمی، اخبار غیبی، نبود اختلاف در میان آیات قرآن و... (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۳ و ۱۱۴ و ۱۱۵؛ همو، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۸۳ به بعد).

اما چون ایشان یکی مهم‌ترین وجوه اعجاز قرآن را «اعجاز علمی» می‌داند، در آیات متعددی می‌کوشد تا به تبیین این نوع اعجاز بپردازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۴۳۵؛ ج ۸، ص ۲۲۷؛ ج ۱۰، ص ۱۱۹؛ ج ۱۱، ص ۵۶۸).

از نظر آیت‌الله مکارم، توجه به بعد علمی قرآن، نه تنها مطمح نظر مسلمانان بوده، بلکه دانشمندان غربی نیز به این بعد از قرآن توجه نشان داده‌اند. آیت‌الله مکارم، خود در تفسیر نمونه در این باره می‌گوید:

البته می‌دانیم قرآن یک کتاب علوم طبیعی نیست، بلکه یک کتاب انسان‌سازی است و بنابراین نباید انتظار داشت که جزئیات این علوم (از قبیل مسائل مربوط به تکامل، تشریح، جنین‌شناسی، گیاه‌شناسی و مانند آن) در قرآن مطرح شود، ولی این مانع از آن نخواهد بود که به تناسب بحث‌های تربیتی، اشاره کوتاهی به قسمت‌هایی از این علوم طبیعی در قرآن بشود (همان، ج ۱۱، ص ۸۱ و ۴۶۲؛ ج ۲، ص ۲۸۳).

۳. معیارهای تفسیر معتبر آیات علمی

از نگاه آیت‌الله مکارم شیرازی تفسیر آیات علمی قرآن در صورت رعایت یا داشتن ویژگی‌های ذیل معتبر است:

۳-۱. تکیه بر علوم قطعی، نه فرضیه‌ها

آیت‌الله مکارم در تبیین روش صحیح تفسیر آیات علمی که خود در تفسیر قرآن برگزیده، بر این باور است که مسائل و علمی می‌تواند مبنای تفسیر قرار گیرد که صددرصد ثابت، قطعی و یا حسی باشد (مکارم شیرازی، بی‌تا، ص ۱۴۹)؛ زیرا فرضیه‌ها با گذشت زمان، دستخوش دگرگونی می‌شود و نمی‌توان قرآن ثابت و تغییرناپذیر را بر فرضیات دگرگون‌شونده تطبیق داد.

برای مثال، مسئله زوجیت گیاهان که در قرن هفدهم میلادی کشف شده و یا چرخش زمین به دور خورشید که دیگر فرضیه نیست تا دگرگون شود، در تفسیر مورد استفاده قرار گرفته است (همان، ج ۱، ص ۱۳۱؛ ج ۱۱، ص ۴۱۰؛ ج ۱۲، ص ۲۷؛ مکارم شیرازی، بی‌تا، ص ۱۴۷).

۳-۲. رعایت قواعد و ضوابط تفسیر

یکی دیگر از مهم‌ترین معیارهای تفسیر آیات علمی از نظر آیت‌الله مکارم، رعایت قواعد و ضوابط تفسیر است. در

غیر این صورت، کار مفسر منجر به «تفسیر به رأی» می‌شود که این تفسیر خطرناک‌ترین روش در تفسیر قرآن است؛ زیرا به جای شاگردی در مکتب قرآن، معلمی در برابر این کتاب بزرگ آسمانی می‌شود و به جای استفاده از قرآن تلاش می‌شود افکار بشری بر قرآن تحمیل گردد و پیش‌داوری‌هایی از تخصص در علوم، مذهب خاص و سلیقه شخصی زاده شود و به نام قرآن و به جای قرآن عرضه گردد. در چنین حالتی است که قرآن دیگر امام و هادی ما نبوده، بلکه ابزاری برای به کرسی نشاندن حرف‌ها و موجه جلوه دادن افکار و سلیقه‌های شخصی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، مقدمه، ص ۲۳).

۳-۳. حقیقی دانستن زبان قرآن در آیات علمی

آیت‌الله مکارم معتقد است: زبان آیات علمی حقیقی است و کسانی را که معتقدند زبان آیات نمادین است، سرزنش می‌کند و بیان می‌دارد:

برخی از محققان بر این باورند که مثال‌های علمی قرآن به صورت نمادین و سمبلیک است و هدف این آیات بیان مطالب علمی به طور اصیل نیست. به عنوان نمونه، در آفرینش آدم، زبان آیات رمزی است و خلقت انسان یعنی: حقیقت و سرنوشت معنوی و صفات نوعی. در نظر این افراد «روح خدا» و «لجن متعفن» دو اشاره سمبلیک هستند، و انسان واقعاً نه از لجن بدبو «حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (حجر: ۲۶) ساخته شده و نه از روح خدا، بلکه اولی پستی، رکود و توقف مطلق را نشان می‌دهد و دیگری تکامل بی‌نهایت و برتری لایتناهی را می‌رساند (همان، ج ۱۱، ص ۷۳-۷۵).

ایشان در ذیل آیه ۲۴۳ سوره بقره می‌نویسد:

اگر پای این‌گونه توجیهاات و تفسیرها به قرآن کشیده شود، می‌توان علاوه بر انکار معجزات پیامبران، غالب مباحث تاریخی قرآن را انکار کرد و آنها را از قبیل «تمثیل» یا به تعبیر امروز، به شکل سمبلیک دانست. در این صورت همه مباحث تاریخی قرآن ارزش خود را از دست خواهد داد (همان، ج ۲، ص ۲۲۱).

۳-۴. توجه به بعد هدایتی و انسان‌سازی قرآن

ذکر مطالب و مثال‌های علمی در قرآن کریم، هدف اصلی قرآن نیست، بلکه هدف اصلی قرآن هدایت انسان به سوی خداست، ولی برای رسیدن به این هدف، گاهی از مثال‌های علمی حق و واقعی نیز استفاده می‌کند (طباطبائی، ۱۳۹۴ق، ج ۱۴، ص ۳۲۵؛ طبرسی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۲۹۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۱ و ۳۱). چون صاحب تفسیر نمونه نیز قرآن را برنامه زندگی برای هدایت انسان‌ها دانسته، همین اصل را در توجه به آیات علمی قرآن رعایت کرده و بعد تربیتی آنها را برجسته ساخته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۲۲ و ۲۲۳؛ ج ۱۱، ص ۳۶۱ و ۳۶۲).

۴. تفسیر آیات علمی بر اساس عقل قطعی

یکی دیگر از منابع تفسیر قرآن «بهره‌گیری از عقل و بدیهیات عقلی» است. داده‌های عقلی به دو صورت در فہم

آیات قرآن مؤثر است. در صورت نخست، داده‌های عقلی به‌مثابه قراین لبی کلام در تعیین مفاد آیات و توجیه معنای ظاهری آنها مؤثر است و در صورت دوم، داده‌های عقلی نقش ابزاری را برای فهم قرآن برعهده دارد و اصول فهم و استنتاج و استخراج مفاد آیات را مشخص می‌کند.

آیت‌الله مکارم عقل را وسیله سعادت یا شقاوت انسان‌ها دانسته و این دنیا را به تجارتی تشبیه کرده است که اگر انسان از عقل استفاده نکند، ضرر خواهد کرد (همان، ج ۱، ص ۱۰۹ و ۱۱۶).

برای نمونه، ایشان ذیل آیه ناظر به زوجیت همه موجودات «سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضِ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ» (یس: ۳۶) با طرح چند دیدگاه درباره تفسیر آیه و مقصود خداوند از زوجیت، معتقد است: از نظر عقلی مادام که قرینه‌ای بر خلاف معنای حقیقی نباشد باید آن را بر معنای حقیقی حمل نمود. بنابراین تفسیر زوجیت در آیه به «الکترون» و «پرتون» در هسته اتم؛ «ماده و صورت» و یا «جوهر» و «عرض» هیچ وجه عقلی ندارد و بهتر است که آن را بر همان جنس مذکر و مؤنث که معنای حقیقی است، حمل کنیم (همان، ج ۱۸، ص ۳۷۸).

بنابراین، رعایت معیارهای فوق در تفسیر آیات علمی قرآن منجر به این شده است که آیت‌الله مکارم تفسیری قاعده‌مند از این دسته آیات ارائه دهد و همین موجب گردیده تا مطالب سست و بی‌پایه به ارجاعات علمی ایشان راه نیابد.

۴-۱. احیای روش مفسران شیعه

در تدوین و روش تدوین مباحث تفسیری همواره گروهی راه افراط و تفریط پیموده‌اند. عده‌ای درگیر تفسیر به رأی (عقلانی محض) و برخی مقید به تفسیر روایی و اثری شده‌اند. در این میان گروهی با استفاده از منابع و مصادر و رجوع به آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام و با استفاده از عقل و اندیشه صحیح دست به یافتن مراد صحیح و توضیح و تبیین آیات قرآن زده‌اند. ایشان این روش را روش «عقلی - اجتهادی» می‌نامد.

جایگاه ویژه این روش تفسیری موجب شده است مفسران بسیاری از صدر اسلام تاکنون، در تفسیر خود این روش را به کار گیرند. بسیاری از تفاسیر شیعه نیز بر این روش مبتنی است (ر.ک. عمید زنجانی، ۱۳۶۸، ص ۳۳۱؛ ایازی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۴).

ملاحظه روش مفسران صدر اسلام و اصحاب پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، حتی صحابه و تابعانی همچون ابن‌عباس، ابن‌مسعود، مجاهد و نظایر آنان به‌خوبی بیانگر آن است که اولین گروه مفسران معروف پیرو «تفسیر اجتهادی» بوده‌اند. اینان با وجود توجه فراوان به روایات تفسیری، تأمل و تدبر و اجتهاد را اساس فهم آیات و استخراج معنای آنها قرار می‌داده‌اند (ر.ک. عمید زنجانی، ۱۳۶۸، ص ۳۳۱).

اگر این پیشینه را نپذیریم، دست کم باید گفت: کار اجتهادی در تفسیر، پدیده‌ای است که از همان روزهای نخست در عصر تابعان به وجود آمد. از مشخصات تفسیر تابعان، گشوده شدن باب اجتهاد و گسترش آن بود. پس از آنان همین روش دنبال شد و محدوده آن گسترش بیشتری یافت (ر.ک. معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۲۴).

با عنایت به نکات یاد شده، تفسیر «عقلی - اجتهادی» روشی است که بیشتر بر درایت و عقل متکی است تا روایت و نقل (ر.ک. همان، ص ۲۲۱). این روش با تکیه بر قواعد عقلی و قطعی، به شرح معانی قرآن، تدبر و تأمل در مضامین و ملازمات بیانی آن می‌پردازد (ایازی، ۱۴۱۴، ص ۴۰).

البته باید خاطر نشان ساخت در این روش هم افراط و تفریط وجود دارد و تفسیر نمونه و پیام قرآن تنها به عقل متکی نبوده و با اجتهاد صحیح و برخورد اجتهادی، از مباحث روایی نیز بهره برده و برای آنها دایره حجیت قایل است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۶، ص ۱۸۹-۱۹۰؛ ج ۱۱، ص ۴۰-۴۱).

۲-۴. ایجاد سبک معقول در پردازش مباحث تفسیری

سبک معقول در پردازش مباحث تفسیری سبکی است که روشی صحیح و منطقی داشته باشد. در بررسی و پی‌بردن به مفاد آیات قرآن کریم، باید از روش منطقی صحیحی پیروی کرد تا در مسیر تفسیر درگیر انحراف و یا تفسیر به رأی نشویم. در مجموعه مباحث تفسیری آیت‌الله مکارم شیرازی سیر مباحث تفسیری به صورت ذیل است:

در فهم مراد خداوند از آیات قرآن کریم استفاده می‌شود؛ به این صورت که برای تعیین مصداق جمله‌ها و کلمات به عنوان مثال برای فهم اینکه «الواقیه» چه کسانی هستند از آیات دیگری که «بقیه» در آنها وجود دارد یعنی آیه ۲۴۸ سوره بقره و ۸۶ سوره هود بهره برده است و در نهایت این را مطرح می‌سازد: «اینان وجود پرفیض و ذخیره الهی هستند که برای برچیدن بساط ظلم و بیدادگری در جهان و برافراشتن پرچم عدل و داد نگاهداری شده‌اند و از جمله مصداق‌های آن حضرت حجت عج است (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۲۷۶-۲۷۷). و تعیین و فهم مفاد آیه-مثلاً، واژه «عالمین» در سوره حمد (همان، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۱) - آیات هماهنگ با آیه موضوع بحث-مانند بحث درباره «فساد» (همان، ج ۱۰، ص ۲۰۱) - تعیین می‌شود و مفهوم واژگان - مثلاً، «مقربون» در آیه ۲۱ سوره مطففین (ر.ک. همان، ج ۶، ص ۲۷۳) - معین می‌گردد و برای قرائت صحیح از آیات قرآن کریم استفاده می‌شود. به عنوان نمونه یکی از موارد نادر و درخور توجه در تفسیر نمونه تعیین قرائت صحیح «ال یاسین» می‌باشد که نویسندگان به رد نظریه‌ی «آل یاسین» بودن این واژه می‌پردازند: «قرائن روشنی در خود قرآن است که همان معنی اول را تایید می‌کند که منظور از "ال یاسین" همان "الیاس" است، زیرا بعد از آیه "سَلَامٌ عَلٰی اِلٰی یَاسِیْنَ" به فاصله یک آیه می‌گوید: اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِیْنَ (او از بندگان مؤمن ما بود) بازگشت ضمیر مفرد به "ال یاسین" دلیل بر این است که او یک نفر بیشتر نبوده، یعنی همان الیاس.

دلیل دیگر اینکه این آیات چهارگانه‌ای که در پایان ماجرای الیاس بود عیناً همان آیاتی است که در پایان داستان نوح و ابراهیم و موسی و هارون بود، و هنگامی که این آیات را در کنار هم قرار می‌دهیم می‌بینیم سلامی که از سوی خدا در این آیات ذکر شده، به همان پیامبری است که در صدر سخن آمده است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ص ۱۴۵).

بعد از آن نوبت به استفاده از سنت و قول پیامبر ﷺ و ائمه اطهار ﷺ می‌رسد. در این زمینه تفسیر نمونه و

پیام قرآن با بیان حجیت روایات تفسیری پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام و رد حجیت روایات تفسیری صحابه و بررسی حجیت خبر واحد و به‌کارگیری معیارهایی معقول برای نقد و بررسی روایت و پذیرش و عدم پذیرش آن، سه روش را در پیش روی خود ترسیم می‌سازند: عرضه به قرآن، عدم مخالفت با سیاق آیات، ناسازگاری نداشتن با یقینات عقلی و نقلی.

در ادامه، نوبت به عقل می‌رسد. این یکی از مباحثی است که مورد تأکید بسیار نویسندگان **تفسیر نمونه** و **پیام قرآن** است. **تفسیر نمونه** بارها در بیان مطالب خویش با استفاده از قراین عقلی موجود در آیات، به تفسیر پرداخته است. برای مثال: بحث از عرش در آیه ۵۴ سوره اعراف (همان، ج ۶ ص ۲۰۴).

فهم واژگان قرآن به کمک لغت و ادبیات، روش دیگری است که از آن استفاده می‌شود. فهم مراد آیه بدون دریافت معانی کلمات و مقاصدی که برای آن وضع شده امکان‌پذیر نیست. مفسران بخشی از توجهات مهم خود را معطوف به معانی کلمات می‌کنند و در این زمینه شیوه‌های گوناگونی را در پیش می‌گیرند که می‌توان آنها را این‌گونه دسته‌بندی کرد:

الف. بررسی کاربرد قرآنی واژه‌ها؛ کاربرد کلمه یا واژه در خود قرآن بررسی می‌گردد؛ مانند کلمه «اضلال» (همان، ج ۱، ص ۱۵۲) یا «فسق» (همان، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۵۲) یا واژه «رحمت» (همان، ج ۱، ص ۲۲).

ب. توجه به ریشه کلمات (همان، ج ۱، ص ۲۰)؛

ج. به‌کارگیری کتاب‌های لغت (همان، ج ۱۶، ص ۲۸)؛

د. بهره‌گیری از احادیث (همان، ج ۲۷، ص ۱۲۶ و ج ۱۶، ص ۲۶).

۳-۴. احیای روش تحقیق گروهی

یکی از ابتکارات **آیت‌الله مکارم** در تدوین کتاب‌های تفسیری و بخشی دیگر از آثار و مکتوبات علمی استفاده از گروه متخصصان در نگارش و تدوین است. این روش بعد از تدوین **بحارالانوار** توسط علامه مجلسی به همراه گروهی که ایشان را در این مهم یاری کردند، تا کنون مقبول بسیاری از علمای بزرگ نبوده است. اما این کار توسط ایشان دوباره احیا شد و بسیاری از خدمات علمی و پژوهشی در دفتر معظم^{له} به له به صورت گروهی به پیش برده می‌شود و می‌توان ادعا کرد که **تفسیر نمونه** احیاگر سنت کار گروهی فراموش شده بوده است.

ایشان در مقدمه خود بر جلد اول، به این نکته اشاره کرده که اشتغالات روزافزون فرصت کار مستقل بر دریای پرمعمق قرآن را به او نمی‌داد. از سوی دیگر ضرورت کار هر روز نمایان‌تر می‌شد، تا اینکه برای برون‌رفت از این بن‌بست، به فکر کار گروهی افتاد. برای این منظور جمعی از جوانان فاضل، بااخلاص، پژوهشگر و آگاه را رفیق راه کرد و با کوشش‌های شبانه‌روزی آمیخته با خلوص، در مدت کوتاهی این نهال به ثمر نشست.

ایشان در تشریح کیفیت این کار گروهی می‌نویسد:

نخست آیات قرآن در بخش‌های مختلف میان برادران محترم تقسیم می‌شد و با راهنمایی‌های لازم قبلی، تفاسیر

مختلفی که منابع اصلی تفسیر بود و به قلم محققان بزرگ این فن - اعم از شیعه و سنی - نگاشته شده بود (که نام آن تفاسیر در منابع آمده است) مورد بررسی قرار می‌گرفت. سپس یافته‌ها را که بر نیازها و تقاضاهای روز تطبیق داشت، جمع‌آوری نموده، در جلسات عمومی این هیأت که همه روز تشکیل می‌شد، مطرح می‌کردند و در همان جلسه، دریافت‌های تازه از قرآن که می‌بایست بر آنها افزوده می‌شد، می‌افزودیم و پس از بحث و گفت‌وگو و مشاوره پیرامون مباحث مختلف و مراجعه به منابع گوناگون، اینجانب مطالب را املا کرده و دوستان تندنویس یادداشت می‌کردند، سپس به کنترل مجدد می‌پرداختیم و آنچه را که نوشته شده با صبر و حوصله، بررسی و اصلاح و آماده چاپ می‌کردیم، و بعد از چاپ و قبل از نشر نیز مجدداً کنترل و بررسی و اصلاح می‌شد (ر.ک. همان، ج ۱، مقدمه).

در تألیف این اثر، قریب ده تن از علمای دیگر در شکل‌گیری تفسیر مشارکت داشتند و حضرت آیت‌الله مکارم را همراهی می‌کردند و به صورت منظم به مباحثه و جمع‌آوری اطلاعات و ارائه در جلسات و جمع‌بندی می‌پرداختند تا خروجی کار به تفسیر بخشی از قرآن تبدیل گردد (ر.ک. همان).

۴-۴. تأثیر تفسیر نمونه بر آثار تفسیری بعدی

تفسیر نمونه علاوه بر اینکه از تفاسیر قدیم و معاصر خویش بهره گرفته، بر تفاسیر بعد از خود نیز تأثیر گذاشته است. برای مثال، **تفسیر نور حجت/الاسلام محسن قرائتی** تحت تأثیر **تفسیر نمونه** و پس از تجربه موفق آن به رشته تحریر درآمد.

آنچه مهم است اعتراف به این واقعیت است که نویسندگان **تفسیر نمونه** در انتخاب مطالب تفسیری خود، دست به گزینش از تفاسیر ماقبل خود زده‌اند و با چینش مجدد آنها به تنظیم و تشریح بهتر آنها موفق گشته‌اند. البته چنین کاری فقط در جهت تأیید و یا صرف انتقال مطالب نبوده، بلکه همراه با دخل و تصرف و نقد و بررسی آن مطالب صورت گرفته است.

به گفته مؤلفان **تفسیر قرآن مهر**، آنان نیز با تاسی از کار **تفسیر نمونه** اقدام به تدوین و نگارش این تفسیر در ۲۲ جلد کرده‌اند و در پی آن ترجمه قرآن، ترجمه آموزشی قرآن و خلاصه تفسیر (تفسیر قرآن مجید) را منتشر کرده‌اند (ر.ک. رضایی اصفهانی و دیگران، ۱۳۸۷، ج ۱، مقدمه).

نتیجه‌گیری

در سده چهاردهم هجری شمسی علمای بسیاری از حوزه علمیه قم در هر دو سبک تفسیر «ترتیبی» و «موضوعی» آثار قابل تقدیری تولید کرده‌اند و برای آیندگان به ارث نهاده‌اند. از جمله شخصیت‌های بزرگ تفسیری حوزه علمیه قم در این سده، **آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی** است که در دو عرصه تفسیر «ترتیبی» و «موضوعی» آثار قابل توجهی را به رشته تحریر درآورده است؛ همانند **تفسیر نمونه**، **پیام قرآن و اخلاق در قرآن**. ایشان در عین تأثیری که از دیدگاه‌ها و نظرات اسلاف و استادان خود پذیرفته، با رویکرد خاص و ویژگی‌های ممتاز خود، تأثیرات قابل توجهی بر مطالعات قرآنی معاصران و آیندگان خود نیز نهاده است.

شخصیت تفسیری ایشان را از خلال اقدامات او در کار تفسیر قرآن و بررسی آثار تفسیری و تحلیل ویژگی‌های آنها و نیز اثرگذاری فکری وی باید شناخت. در این زمینه می‌توان به نکاتی اشاره کرد؛ همچون: اقدام ایشان به هر دو سبک تفسیر «ترتیبی» و «موضوعی» قرآن؛ پیگیری و توسعه گرایش هدایتی و تربیتی در تفسیر قرآن؛ نگرش روزآمد به تفسیر آیات و به‌کارگیری معیارهای معتبر در تفسیر آیات علمی قرآن؛ احیای سبک مفسران سابق شیعه؛ ایجاد سبک معقول در پردازش تفسیر آیات و تدوین آن؛ اهتمام به تحقیق علمی گروهی در تفسیر و مطالعات قرآنی و اثرگذاری بر نسل بعدی دانشوران قرآنی؛ و تأسیس و توسعه مراکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن، که در مجموع، بیانگر منزلت و شخصیت تفسیری ایشان است.

منابع

- الهامی، داود، مصاحبه با مرحوم الهامی، زندگی نامه ی قرآنی حضرت آیت الله مکارم شیرازی <https://www.makarem.ir>.
- ایازی، سید محمدعلی، ۱۴۱۴ق، *المفسرون حیاتهم و منهجهم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خلیلی، معصومه و محمد مولوی، ۱۳۹۵، *جایگاه تفسیر علمی و معیارهای آن در تفسیر نمونه*، تهران پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خمسلو، احمد، ۱۳۸۰، *نقد و بررسی مبانی و روش تفسیر نمونه*، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده اصول دین قم.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی و دیگران، ۱۳۸۷، *تفسیر قرآن مهر*، قم، عصر ظهور.
- زمخشری، محمودبن عمرو، ۱۴۰۷ق، *الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل*، چ سوم بیروت، دارالکتب العربی.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۹۴ق، *تفسیر المیزان*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۲۰ق، *مجمع البیان*، نجف، مکتبه دار المجتبی.
- عمید زنجانی، عباسعلی، ۱۳۶۸، *مبانی و روش های تفسیر قرآن*، چ سوم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عرفت، محمدهادی، ۱۳۸۰، *التفسیر و المفسرون*، چ سوم، قم، التمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۰، *فهرست موضوعی تفسیر نمونه*، چ شانزدهم، قم، مولف.
- _____، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، چ دهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- _____، ۱۳۷۷، *اخلاق در قرآن*، قم، مدرسه علی بن ابی طالب علیه السلام.
- _____، ۱۳۸۶، *پیام قرآن*، چ نهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- _____، ۱۴۲۵ق، *آیات ولایت در قرآن*، قم، مدرسه علی بن ابی طالب علیه السلام.
- _____، بی تا، *مجموعه سخنرانی های سومین کنفرانس دارالقرآن الکریم*، قم، دارالقرآن الکریم.
- _____، ۱۳۸۵، *تفسیر سوره احزاب: برگرفته از برگزیده تفسیر نمونه اثر حضرت آیت الله مکارم شیرازی*، چ دوم، قم، مهد قرآن کریم.
- مکارم شیرازی، ناصر و ابوالقاسم علیان نژاد دامغانی، ۱۳۹۱، *زندگی پرماجرایی نوح علیه السلام آموزه ها و عبرت ها*، قم، نجفی.
- _____، ۱۳۸۲، *مثالهای زیبای قرآن (امثال القرآن)*، قم، نسل جوان.
- _____، ۱۳۹۱، *والا تری بنندگان: شرح و تفسیر آیات عباد الرحمن*، چ سوم، قم، نسل جوان.